

Іван Ярмошик

Доктор історичних наук, професор

Житомирський державний університет імені Івана Франка

СТАРОКОСТЯНТИНІВ У ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ

ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКИХ АВТОРІВ ХІХ СТ.

Традиція написання історично-статистичних нарисів про населені пункти Речі Посполитої започаткувалася у польській історіографії іще у XVI ст. Першою в цьому напрямку була книга Яна Красінського «Polska, czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI oraz materiały do rpanowania Henryka Walezyusza». Уперше з'явилася в Італії у 1574 р. латинською мовою її поява була обумовлена зацікавленням до Речі Посполитої у зв'язку з тим, що француз Генріх Валуа став польським королем. Для польського читача вона стала доступною після її публікації у Варшаві у 1852 р. Ця монографія присвячена опису складових частин території польської держави другої половини XVI ст. із екскурсом у минулі їх часи.

Майже одночасно із книгою Я. Красінського була написана праця Станіслава Сарницького «Опис давньої та нової Польщі», видрукувана латинською мовою. У ній автор поєднав описи не лише польських земель, але й сусідніх держав – Лівонії, Прусії, Литви, Русі. Основу розповіді про українські населені пункти склали матеріали люстрації земель 1576 р. Усе ж детальних описів населених пунктів, у тому числі й Старокостянтинова тут іще не знайдемо.

З – поміж досліджень про історію конкретних населених пунктів Волині, які першими появилися в польській історіографії на початку ХІХ ст., звернемо увагу на двохтомну працю Томаша Свенцького (1774 – 1837 рр.) «Opis starożytnej Polski». Її автор – правник, історик, географ, походив із заможної шляхетської родини із Підляшшя. Освіту здобув у Львівському університеті, працював суддею у Кракові, адвокатом апеляційного суду у Варшаві. Окрім основної роботи він цікавився історичною наукою і

підготував ряд досліджень про минуле польської держави, від часів ранньої слов'янщини і до кінця XVIII ст. Найбільше відношення до українських земель має згадана праця, перше видання якої з'явилося у 1816 р., а невдовзі, у 1828 р., вийшло друге доповнене, у 1861 р. – третє.

Автор поставив завданням описати пам'ятки Речі Посполитої, нагадати про минулу славу свого народу, який колись належав до найбільш потужних у Європі, а зараз, на початку XIX ст., зазнає нещастя. Автор намагався висвітлити минуле населених пунктів Речі Посполитої в кордонах 1772 року. Матеріал охоплює усі історичні регіони польської держави, виклад його розділений по воєводствах. Відомості про міста і села України містяться у другому томі [1, s. 44 – 66]. Тут знайдемо дані про Київщину (під назвою Україна), Волинь, Поділля, Червону Русь. Про місто Костянтинів він згадує на 58 сторінці як про місто і замок колишньої ординації Острозької. Тут же знайдемо короткі відомості про ординацію Острозьких. Засновником її став князь Януш Острозький, у зв'язку і з загрозою зникнення цього княжого роду [1, s. 57 – 58]. У іншому місці своєї книги на стор. 79 уже серед пунктів Подільського воєводства згадано, що Костянтинів місто і замок добре укріплені. Нариси про населені пункти дуже короткі. Т. Свенцький не був професійним істориком, спеціальними історичними дослідженнями не займався, тому відомості у нього дуже фрагментарні. Усе ж книга користувалася популярністю у читачів, про що свідчать її три видання, свої науково-пізнавальні завдання вона виконала.

Продовженням цієї дослідницької тенденції стала праця Міхала Балінського й Тимотеуша Ліпінського «*Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*», яка вийшла друком у 40-х роках XIX ст.. Метою написання цієї праці було бажання авторів задовольнити потребу читачів у історичних відомостях про регіони, у яких вони проживали. Учені були свідомі такої нагальної потреби тогочасного польського суспільства. За взірць їм служив твір Т. Свенцького. У передмові автори наголосили що праця їхнього попередника уже не задовольняє читача,

його праця була написана на недостатній джерельній базі, що після появи книги Т. Свенцького стався значний поступ у історичних дослідженнях, розширилася джерельна база, тому не варто обмежуватися лише цим твором. Опрацювавши нові джерела, користуючись багатьма новими монографічними дослідженнями, архівними матеріалами, автори намагалися дати новий історично-статистичний образ давньої Польщі. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від ранньослов'янських часів і до 1794 р., коли на їх думку скінчилася епоха стародавньої Польщі. Автори не вважали свою дослідницьку роботу остаточною. Наголосили, що зробили лише те, на що їм вистачило сил і наявних джерел, висловили надію, що майбутні дослідники зроблять більше за них.

Історично-статистичні описи українських земель по воєводствах (Київське, Волинське, Подільське, Руське) містяться у другому томі [2]. Автором статей про населені пункти українських земель був Тимотеуш Ліпінський (1797 – 1856 рр.). Мати його Маріанна з Олесницьких–Гловач була родом із Волині. Сам Т.Ліпінський часто здійснював подорожі по Волині, Київщині, Поділля, під час яких збирав етнографічний матеріал, історичні відомості. Історичному опису населених пунктів передують короткий нарис про минуле відповідного воєводства – Волинського, Київського, Подільського.

Знаходимо тут й інформацію про Старокостянтинів. Автор повідомив, що засновником міста приблизно у 1525 р був князь Костянтин Острозький, гетьман Литовський, добре відомий героїчний муж. У 1637 р король Владислав IV підтвердив користування мешканцями магдебурзьким правом (залишилося невідомим відколи жителі користувалися таким правом). Згідно нього мешканці міста мали право проводити ярмарки, утримувати склад товарів з Литви на Поділля, Волощину й до Туреччини і назад. У місті було чимало прихильників такої протестантської течії як аріанство. Є тут розповідь і про битву польського війська з козаками М.Кривоноса у липні 1648 р. Після розподілу маєтків Острозької ординації у 1753 р Янушем

Сангушком місцевий ключ, який творили місто та 36 сіл, отримали Август Чарторийський та Станіслав Любомирський. На підставі королівського привілею ці власники запровадили у місті проведення двох двотижневих ярмарків – з 4 липня та з 14 жовтня. Надалі автор описує сучасний йому стан міста, очевидцем якого мабуть був. Підкреслює, що місто знаходиться на родючій рівнині, досить велике, забудоване дерев'яними приміщеннями, тому часто страждає від пожеж. Тут є багато євреїв, які ведуть жваву торгівлю. Колись добре облаштований замок, який прилягає до ріки, зараз має лише мури та вали. У місті окрім кляштору капуцинів є іще костюл з кляштором отців домінікан, заснований князем Янушем Острозьким у 1613 р. [2, s. 920 – 921].

На нашу думку, матеріали про населені пункти у цій праці не є завершеними історико-статистичними нарисами про минуле населених пунктів. Скоріше це зібрання фрагментів із історичних джерел, які відображають певні моменти із їх минулого, без висновків та узагальнень. Вони можуть послужитись для підготовки ґрунтовніших творів про місцевості Волині та регіонів України. У цьому і вбачається на сьогодні значення праці М. Балінського і Т. Ліпінського.

Низка публікацій, де зачіпаються історія Старокостянтинова з'явилась у другій половині XIX ст.. З-поміж них є невелика праця Фортуната Новіцького(1830 – 1885 рр) [3]. Автор був уродженцем Волині, лікарем за фахом, був знайомий із відомим польським істориком Йоахимом Лелевелем та істориком і письменником Ю.І.Крашевським. Певний час проживав у Житомирі, був підпільним учасником національно-визвольного руху, за що у 1861 р арештований та засланий російськими властями до Тамбова.

На сторінках його праці знайдемо й невелику довідку про Старий Костянтинів. Автор повторив ті дані про місто, які є у вище згаданих творах. Окрім того є деяка додаткова інформація. Зокрема, що тут відбулася сутичка з російськими військами у 1794 р, але не уточнив що то за бойовисько.

Можливо якась битва могла бути під час російсько-польської війни 1792 р. Ф.Новіцький додає, що нині власниками міста є Третяк та Собещанський. Інтерес можуть становити дані про кількість жителів на час написання книги. Ф.Новіцький зазначає, що місті проживає 12266 осіб обох статей. З-поміж них 388 шляхтичів, 67 – духовенства, 15 почесних обивателів, 541 купець, міщан і цехових ремісників 7707, селян – 1925, військових – 1457, чужоземців – 29 і тих, що не входять до названих груп іще 38 осіб. У місті нараховується 5 фабрик і майстерень [3, s. 29 – 30]. Як видно із наведених кількісних даних, поселення мало чітко виражений міський характер, але його жителі іще не зовсім порвали із сільським господарством.

Важливим виданням, яке підводило певний підсумок вивчення історії міст і сіл польської держави у XIX ст. став монументальний енциклопедичний «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich», який видавався упродовж 1880 – 1902 рр. у Варшаві за ініціативою Філіпа Сулімерського та Владислава Валевського. Поява томів цього «Słownika...» відразу ж викликала жваве зацікавлення як польських так і українських науковців. «Словник...» було задумано як своєрідну краєзнавчу енциклопедію, що у свою чергу вимагало залучення здібних до такої роботи працівників. Для написання статей було залучено широкий загал авторів, переважно професійних науковців, всього у роботі над «Słownikiem...» були зайняті майже 150 осіб. На сторінках томів є гасла про регіони, міста, села, осади, ріки, озера, гірські масиви. Головними географічними межами видання було Королівство Польське (Конгресовка). Над статтями про населені пункти Волині та України працювали відомі польські історики, у науковому доробку яких уже були важливі дослідницькі праці про минуле української землі та їх регіонів). Над статтями про населені пункти Волині працювали й обивателі Волинської губернії Людвік Дзедзіцький, Болеслав Камінський, М.Мацішевський, ксьондз Мечислав Осташевський, Клемент Пшеджиминський, Людвік Рокоссовський із села Юрківщина Новоград-Волинського повіту, Леон Романовський із Славути, Зигмунт Ружицький із

Острога. Найбільшу кількість статей про населені пункти Волині, Литви та інших регіонів, які увійшли до російського забору, написав вихованець Варшавської Головної школи Юзеф Кшивіцький, він був автором статей про багато населених пунктів регіону та статті «Волинь».

На сторінках «Słownika...» знайдемо аж дві статті про Старокостянтинів. Одна із них під назвою «Konstantynów Stary» поміщена у IV томі, автор під нею не зазначений [4]. Ця стаття досить коротка, у ній повторюються дані із вищезгаданої праці М.Балінського та Т.Ліпінського. Більш ґрунтовну статтю про місто під назвою «Starokonstantynów» знаходимо у XI томі [5]. Її написав на основі матеріалів Августа Козетульського, опублікованого у часопису «Kłosy, t VI, N 407», та Василя Пероговського [6] Юзеф Кшивіцький. Про працю цього автора над статтями про історію населених пунктів Волині автор цієї статті уже опублікував кілька повідомлень [7], тож відсилаємо читача до тих публікацій.

Про цю другу статтю лише відмітимо, що вона більш детальна, у ній автор уточнив ряд історичних фактів з минулого міста. Зокрема навів більш достовірні відомості про заснування міста не в 1525 р Костянтином Івановичем Острозьким, як то стверджувалося попередніми авторами, а у 1561 році його сином кийвським воєводою Костянтином-Василієм Острозьким, який згідно привілею короля Зигмунта Августа перебудував село Колищинці на місто і назвав його на свою честь Костянтинівим. Нинішня ж назва Старокостянтинів місто отримало пізніше, щоб відрізнити його від новозаснованого Костянтинова у Літинському повіті. Автор наводить і більш детальні статистичні дані про місто у другій половині XVI та другій половині XIX ст.. Замість переказувати зміст тої статті, вважаємо за краще запропонувати читачу її переклад українською мовою як додаток до цієї публікації.

Найбільш ґрунтовним дослідженням про місто та населені пункти повіту є праця місцевого уродженця Яна Марека Гіжицького, який часто послуговувався псевдонімом Волиняк [8]. Дослідження Я.Гіжицького

відрізняється від вищезгаданих тим, що охоплює історико-краєзнавчі відомості усього Старокостянтинівського повіту. Праця «*Spis ważniejszych miejscowości...*» має комплексний характер і містить широкий спектр фактичних відомостей про населені пункти повіту. При підготовці своєї праці про Старокостянтинівський повіт Я.Ґіжицький використав широке коло джерел як неопублікованих так і друкованих збірників актового матеріалу та дослідницьких праць. Це рукописи із приватних бібліотек Т.Чацького, А.Чарториського, Славутського книгозібрання, актовий матеріал, який був опублікований як в Україні так і в польських виданнях, широко використав дослідницькі праці польських авторів – О.Яблоновського, З.Люба-Радзимінського; українських істориків – М.Теодоровича, В.Пероговського. Праця Я.Ґіжицького є певним етапом у вивченні історії міста, відображала і підсумовувала вивчення цієї частини волинського регіону упродовж ХІХ ст. польською та українською історіографіями. Про цю працю я вже робив повідомлення на одній із краєзнавчих конференцій у Старокостянтиніві, тому відсилаю читачів до тієї публікації [9; 10].

Загалом можна відмітити, що польські автори ХІХ ст. зробили вагомий внесок у вивчення та популяризацію історії українського міста Старокостянтинів, їх праці і на сьогодні зберігають науково-пізнавальний інтерес.

Джерела та література

1. Świącki T. *Opis starożytnej Polski*. – Kraków: nakładem i drukiem Zawadzkiego i Węckiego, 1816. – Т. 2. – 337 s.
2. Baliński M. Lipiński T. *Starożytna Polska pód względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana* / Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński.. – Т.2. Cz.2. – Warszawa, 1845. – S. 547 – 1431, IX s.
3. [Nowicki F.] *Wołyń i jego mieszkańce w r. 1863. Krótkie opisanie gubernii Wołyńskiej pod względem jeograficznym i statystycznym*. – Drezno: druk i nakład J.I.Kraszewskiego, 1870. – VIII, 138 s.

4. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. IV. – Warszawa: nakładem W.Walewskiego, 1883. – S. 363.
5. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. XI. – Warszawa: nakładem W.Walewskiego, 1890. – S. 257 – 259.
6. Пероговский В. Город Староконстантинов, история его и настоящее состояние. // Волынские губернские ведомости. – 1867. - №№ 105 – 107, 116 – 118; 1868. - №№ 3 – 7.
7. Ярмошик І. Історія населених пунктів Волині на сторінках «Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego» (друга половина ХІХ ст.)// Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. - № 3 (71). – Дніпропетровськ, 2010. – С. 12 – 16.
8. Wołyniak (Gizycki J.M.) Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu / Jan Marek Gizycki. – Stary-Konstantynów: nakładem niektórych ziemian wołyńskich, 1910. – 767 s.
9. Ярмошик І. Історія міста Старокостянтинова в дослідженнях Яна Марека Гіжицького (1844 – 1925) // Болохівщина: осягнення історії. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченої 800-літтю міста, 17 – 18 вересня 2009 р. Частина перша. – Старокостянтинів, 2009. – С. 96 – 101.
10. Ярмошик І. Волинезнавчі дослідження Яна Марека Гіжицького (1844 – 1915 рр) // Часопис Української Історії. – Випуск 18. – Київ, 2010. – С.94 – 99.

СТАРОКОНСТАНТИНІВ

(переклад здійснено за виданням: **Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. XI. – Warszawa: nakładem W.Walewskiego, 1890. – S. 257 – 259.**

СТАРОКОНСТАНТИНІВ, повітове місто Волинської губернії, при зливанні ріки Ікопоть і Случі, під 49° 45' 3'' північної широти і 44° 54' східної довготи в низинній місцевості, віддалений на 182 верст на південний захід від Житомира. У 1885 році тут було 1813 заселених будинків (97 мурованих та 1716 дерев'яних), загалом 2172 будівель (286 мурованих, 1886 дерев'яних), 18100 мешканців (8631 чоловіків, 9469 жінок), з-поміж них 318 шляхти дідичної, 36 духовного стану, 13 217 купців і міщан, 3688 селян, 1699 військових та 67 чужоземців), щодо віросповідань було: 6010 православних, 463 католиків, 11622 євреїв, 5 магометан. У тому році народилося 629 дітей (19 з них незаконних), померло 496 осіб тож приріст населення становив 133 душі. Укладено 120 шлюбів. У місті було 4 мурованих церкви, 1 православна каплиця мурована, костюл і каплиця католицькі муровані, 2 синагоги муровані і 19 будинків молитви єврейських (3 мурованих). Є також шпиталь, будинок притулку, школа чоловіча і жіноча, єврейська школа. З-поміж мешканців християни виключно займаються рільництвом, євреї – ремеслами та торгівлею. Рукодільний промисел незаперечно є розвинутим, служить виключно для задоволення місцевих потреб; у 1885 р було 541 ремісник (311 майстрів, 153 челяді і 77 учнів). Так же само незначним є і фабричний промисел, у тому році обмежувався 12 фабриками, на яких було зайнято 18 працівників, які виробляли продукції на 29449 рублів сріблом, зокрема: фабрика тютюну – 4 робітники, 17 829 рублів сріблом; 2 миловарні (4 робітники, продукції на 6500 р.с.), 3 свічкових фабрики (2 робітники, 1200 р.с.), пивна броварня (2 робітники, 1000 рублів сріблом), а також незначна поташня та цегельня. Місцеві купці ведуть досить жваву торгівлю, особливо збіжжям з Одесою та Австрією, свининою з Королівством Польським та Прусією, а також сіллю з околицями і худобою,

овочами та конями з Австрією. Відбуваються і тижневі торги, а також 13 незначних щорічних ярмарків. Прибуток міста у 1889 р становив 3414 рублів сріблом. Католицький парафіяльний костюл святого Яна Хрестителя, був вимуруваний разом із кляштором капуцинів у 1751 р князем Янушем Сангушком. До парафії католицького деканату приписано 3719 душ. Каплиці є: в Самчиках, Семеринцях, Елішовці, Сквородах, Міхалковцях і Кобилах, давніше Самчинцях і Євцях.

До історичних відомостей, поданих під гаслом «Константинів Старий (т.4, с. 363), додаємо, що первісно тут постало село Колицинці, власник якого князь Костянтин Острозький, воєвода Київський, на підставі привілею Зигмунта Августа від 26 березня 1561 року перетворив його на місто і від власного імені назвав Константиновим. Нинішню назву прийняло пізніше, для того щоб відрізнити його від новозаснованого містечка Константинова (в Літинському повіті).

Згідно поборового реєстру 1570 р князь Київський воєвода через свого посередника Павла Степановича із міста Константинова і сіл, що до нього належали платив: з домів міських і полів 188 по 2 гр; перекупів 3 по 12 гр; коморників 17 по по 7 гр; ремісників 105 по по 4 гр; товариші їх 14 по ½ гр. ; огородники 35 по 4 гр; халуп убогих 136 по 2 гр; кіл млинових 4. Із волості ж з димів 30, огородників 7 по 4 гр; огородників 5 по 2 гр.; кіл млинових 2. у 1577 р внесено побор: з домів ринкових, які ані ролі ані саду не мають, ремеслом і перекупом не займаються 43 по 4 гр.; людей. які ріллю обробляють димів 156 на півдворищах по 10 гр.; будинків вуличних, які мають дещо рілли і саду, але не займаються ані ремеслом ані торгівлею 18 по 4 гр.; огородників вуличних домів 59 по 2 гр; будинків вуличних ремісничих 82, які ані рілли ані саду не мають, з ремісника по 4 гр.; з дому по 2 гр. перекупників і перекупок, які при халупах мають сад, димів 20; а з перекупу по 7 гр., з дому по 2 гр., із саду по 1 гр.. У 1583 р князь Костянтин Острозький платив: з домів ринкових 23 по 6 гр., з домів вуличних і передміських Константинівських 306; з нужденних халуп 84; з крамарів 9; з

різників 8; з соленників 6; з пекарів 10; з вільних місць 3; з півланків 217; із садів міщан 132; з дударів 3; із єврейських слуг 5; з перекупів 12; із солодовень 5; підсусідків 12; ремісників 19; кіл водяних 4 і 1 степове; 4 попів. Зрештою у 1569 р побор становив 533 фл.[оринів] 7 гр.[ошів], зокрема : шосу 53 фл., із 17 поланків по 15 гр. 8 фл. 15 гр., з крамарів, з різників, з ремісників, з пекарів, з вільних, з садів, з дударів, з слуг єврейських, з кіл, з попів, з коморників, з перекупів, із солодовень 71 фл.22 гр; чопове з оренди 400 фл. (Яблоновський А. Волинь, 28, 43, 128, 158). Описи подали: Август Козетульський в часопису Kłosy. Т. VI, Nr. 407., де поміщені і вигляди замку, церкви св.Трійці, костьола, кляштору капуцинів, та кляштору і церкви св. Хреста; та Василь Пероговський, стаття опублікована у «Волинських губернських ведомостях» а також окремим виданням під назвою «Город Староконстантинов и его уезд».

Старокостянтинівський повіт, займає південно-західну частину губернії і згідно розрахунків Стрельбицького має 4630 миль або 22498 квадратних верст (що становить 234354 десятини), це найменший з повітів Волинської губернії. Територія повіту завершує розгалуження Карпатських гір. Головне їх відгалуження має південно-східний напрям, заходить із Кременецького повіту між містечком Білозірка і селом Щеснівка до 1120 st. прт. і тягнеться далі на місто Купель. Сусіднє підвищення має назву Авратинських гір, вони дають початок річці Случ. Від них відділяються два відгалуження, з яких одна, південна, тягнеться правим берегом Случі і служить вододілом для рік, які впадають на північ до Случі і на південь до Божка (доплив Богу); друга, північна, лівим берегом Случі, тягнеться рівновіддалено від першої і розділяє допливи Случі від долин рік Ікопоті і Понори. Абсолютна висота в південній частині доходить біля села Заподниці до 1202 st., а біля села Вербородець – 1092 st.; в північному розгалуженні Базалія лежить на висоті 1202 st., село Менчиньці на 1138 st.. Від північного розгалуження відділяється до півночі невелике пасмо, яке становить вододіл між Случем і Горинню, і під селом Волиця Керекезина має висоту 1106 st.

Загалом територія повіту, після Кременецького, є найбільш підвищеною територією губернії. Переважна частина повіту зрошується річкою Случ та її допливами, з яких найважливішими є Ікопоть із її притокою Понорою; в північно-західній частині повіту беруть початок малі допливи Горині, а в південно-західній частині ріка Бог і її горні допливи, з яких Божок становить границю між Староконстантинівським повітом та Подільською губернією. З причини підвищеного положення повіту тут небагато боліт, а місце озер займають ставки, сформовані із розливу річок, деякі з них мають по кілька квадратних верст площі, як то наприклад під Кузьмінім, Міховніцями, Маначинем. Лісів дуже мало, займають вони ледве 3,5 % загальної площі, тому для опалення широко використовується солома. Грунт переважно чорноземний, місцями змішаний із глиною.

У 1185 р у повіті, без міста, налічувалося 139339 мешканців (70578 чоловіків та 68761 жінок), у тому числі 1746 шляхти, 950 духовного стану, 14 677 міського стану, 109 900 селян, 9422 військових і 245 чужоземців. З-поміж віросповідань було: 120153 православних, 3216 католиків, 15970 євреїв (за даними Гурланда у 1850 р було 22927 євреїв!). У тому році народилося 7210 дітей (з них 123 незаконних), померло 5120 осіб. Приріст населення становив 2090 душ. Укладено 1404 шлюбів. Головним заняттям населення є рільництво і відгодовування худоби. У 1885 р засіяно 27580 четвертин озимої пшениці, 49790 жита, 780 ярої пшениці, 70950 вівса, 13798 ячменю, 10540 гречки, 2040 проса, посаджено 24790 четвертин картоплі; зібрано 179470 четвертин пшениці, 298740 жита, 5070 яровиці, 365700 вівса, 48273 ячменю, 41360 гречки, 16320 проса, 148740 четв. картоплі. У тому році в повіті було 43615 коней, 17040 рогатої худоби, 33620 овець звичайних, 4892 покращеної породи, 20789 свиней, 192 кози, 33 осли і мули.

Окрім рільництва і відгодівлі худоби мешканці займаються виробленням тютюну (у 1886 р його зібрано 1540 пудів) та буряків (у 1867 р було засіяно

720 десятин¹, зібрано 43200 берковців²). Фабричний промисел досить розвинений, у 1885 р був репрезентований 47 фабриками, де працювало 530 робітників і виробляли продукції на 831964 рублів сріблом. Найважливіші з них: 2 цукроварні (380 робітників і 440100 рублів сріблом продукції) і 13 горілчаних (79 робітників і 377664 рублів сріблом продукції). У тому році рукодільним промислом займалися 2451 особа. Ярмарки відбуваються у Базалії, Кузьміні, Кульчинах, Купелі і Теофіполі.

Санітарну службу, окрім 3 лікарів у Староконстантинові, виконують лікарі у Волочиськах, Красиліві, Індіках і Теофіполі. Аптек є дві у повітовому місті, в Купелі, Красиліві, Теофіполі і Волочиськах. Шпиталів є два: в Староконстантинові (християнський і єврейський), а також при цукрових фабриках в Красиліві і Фридриховці. Будинки притулку розміщуються у Староконстантинові при католицькому костьолі, а також при церквах в Волочиськах і Теофіполі. У повіті є 291 населений пункт, у тому числі 8 містечок – Базалія, Красилів, Кульчини, Купель, Кузьмін, Ожуковці, Теофіполь і Волочисько. У 1885 р у повіті було 132 церкви (25 мурованих), 8 костьолів католицьких мурованих, 2 католицьких каплиці (1 мурована), 5 синагог (4 мурованих) і 17 єврейських будинків молитви (2 мурованих). 3 точки зору церковної повіт ділиться на 5 благочинних округів, зокрема 1 в місті і 4 в повіті, які обіймають 92 православні парафії. Староконстантинівський (або константинівський) католицький деканат, Луцько-Житомирської дієцезії, обіймає 6 парафій: Староконстантинів, Базалія, Волочисько, Кульчини, Купель і Теофіполь (раніше ще й Ожуковці) і нараховують 21497 віруючих. В адміністративному відношенні повіт ділиться на 4 поліцейських округи (стани): Староконстантинов, Красилів,

¹ Десятина давня руська одиниця виміру площі. Застосовувалося кілька різних за розміром десятин, переважала «казенна», яка дорівнювала 2400 сажням = 1,09 га, використовувалася в Україні та Росії до запровадження метричної системи мір (1927 р). Представляла собою прямокутник зі сторонами 80 на 30 сажнів (тридцятка) чи 60 на 40 (сороковка). Була головною поземельною мірою в той час.

² Берковець – давньоруська одиниця виміру ваги, дорівнювала 10 пудам (приблизно 164 кг), використовувалася до ХХ ст..

Теофіполь, Купель; на 13 гмін (волостей): Староконстантинів, Решнівка, Сквородки, Красилів, Кульчини, Черніловка (належать до 1 округу справ сільських у Староконстантинові), Базалія, Алоратин, Теофіполь, Колки, Волочисько, Моначин і Купель (до 2 округу справ сільських). Конскрипційні управи знаходяться: у Староконстантинові, Красиліві, Теофіполі і Купелі. Мирові суди для 1 і 2 округу в Староконстантинові, , для 3-го в Красиліві, для 4-го у Волочиськах; інквіренції судові мають осередки у Староконстантинові, Теофіполі і Волочиську. Маршалками шляхти Староконстантинівського повіту були Мальчевський Ксаверій гербу Абданк (1807 р), Прушинський Еразм гербу Огоньчик (1809 – 1811 рр), Шашкевич Каласанти гербу Власни (1812 р), Буковецький Вавжинець гербу Дрогослав (1817 р), Кохановський Александр гербу Корчак (1820, 1825 р), Грохольський Адольф гербу Сирокомля (1822 р).

Юзеф Кшивіцький.

З польської мови переклав Іван Ярмошик.